

למה נספו כה רבים מיהודי אנטוורפן בשואה?

Lieven Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad. Een geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse bevolking (1880-1944)*, Tiel: Lannoo, 2000, 847 pp.

דן מכמן

מקומו של הספר בתולדות חקר השואה בבלגיה

תולדות היהודים בבלגיה זכו לתשומת לב מעטה בלבד מצד חוקרי ההיסטוריה היהודית החדשה; רוב הספרים שביקשו לצייר תמונה מקיפה של ההיסטוריה הזאת ונכתבו במאה האחרונה בידי היסטוריונים ידועים (כגון ספריהם של שמעון דובנוב, יצחק משה [איתמר] אלבוגן, רפאל מאהלר, הווארד סחר, לוי גארטנר, שמואל אטינגר, דוד ויטל), אינם מזכירים את יהודי בלגיה כלל, או שאזכורם יחידאי ומזדמן בלבד. הקהילה היהודית בבלגיה הייתה קהילה צעירה (עם הקמת המדינה הבלגית ב-1830 היו בה רק מעט יותר מאלף יהודים), לא יציבה מבחינה דמוגרפית (גם משהגיעו לבלגיה מהגרים יהודים במפנה המאה התשע-עשרה והעשרים שהו בה רבים זמן קצר בלבד, ולפיכך ידעה הקהילה עליות ומורדות גדולים במספר בניה),¹ וזעירה (ערב השואה מנתה כ-70,000 נפשות). מאחר שלא השתרשה במקום גם לא צמחו בקהילה חוקרים ומוסדות מחקר מקומיים בתחום מדעי היהדות במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה והמחצית הראשונה של המאה העשרים (שהיו יכולים להסב את תשומת לבו של עולם המחקר לנעשה ביהדות בלגיה, כפי שהיה למשל בקהילות היהודיות בארצות הסמוכות: גרמניה, צרפת והולנד). כיוצא בכך היה גורלו של המחקר הממוקד יותר של גורלם של יהודי בלגיה בתקופת השואה: ניצנים של מחקר מדעי רציני החלו לבצבץ רק בסוף שנות השישים של המאה הקודמת, ומחקר ראשון ומקיף על השואה בבלגיה נתפרסם רק בשנות השמונים.² המחקרים שנכתבו התאפיינו בראייה מוגבלת, פנים-בלגית; ההקשרים הרחבים של תולדות השואה והנאציזם מכאן, ושל ההיסטוריה היהודית המודרנית, ובייחוד של הקהילה היהודית בבלגיה, מכאן נעדרו מהם כמעט לחלוטין.³

¹ בשנת 1880 היו בבלגיה 4,284 יהודים, בשנת 1890 - 17,250, ב-1914 קצת יותר מ-40,000, ב-1920 בין 17,000 ל-20,000 (!), ב-1930 - 50,000, וב-1940 - קצת יותר מ-70,000; ראה בספר הנסקר כאן, עמ' XVI, וכן: Jean Paul Schreiber, *Immigration et integration des juifs de Belgique, 1830-1914*, Dissertation (Bruxelles: Université Libre, 1993).

² ראה על כך בהרחבה במאמר: Dan Michman, ed., *Belgium and the Holocaust: Jews, Belgians, Context!*, שכתבתי כמבוא לספר: Maxime Steinberg, *L'Etoile et le fusil*, I-III (Bruxelles: Vie Ouvrière, 1983-1986). הספר המקיף הוא: *Germans* (Jerusalem: Yad Vashem, 1998), pp. 3-38, esp. pp. 20-28.

³ הביאו לכך הן ההתפתחות המאוחרת של המחקר, אשר צוינה לעיל, והן היותם של רוב החוקרים בנושא הזה בבלגיה דוברי השפה הצרפתית, הממעטים לקרוא מחקרים בשפות אחרות - ראה: Dan Michman, *Pour une historiographie de la Shoah. Conceptualisations, terminologie, définitions et problèmes fondamentaux* (Paris: In Press Éditions, 2001, pp. 462-466).

מאז שנות השמונים החל להסתמן שינוי כלשהו. משגברה ההתעניינות בשואה בעולם המערבי בכלל ובארצות אירופה בפרט, החל גם דור חדש של חוקרים בבלגיה (אף שעדיין בהיקף מצומצם) להתעניין בשואה: באוניברסיטאות נכתבו יותר עבודות ברמות הלימוד השונות, ובכלל זה כמה עבודות דוקטורט.⁴ כינוס בין-לאומי על "תקופת השואה בבלגיה", שהתקיים באוניברסיטת בר-אילן במאי-יוני 1989, תרם גם הוא תרומה כלשהי להגברת המגעים בין חוקרים מישראל לחוקרים מבלגיה ובין חוקרים צעירים לוותיקים, והפנה את תשומת הלב להקשרים הרחבים שחסרו עד כה.⁵ גם שאלות גורלו של הרכוש היהודי, הנמצאות על סדר היום הציבורי של ארצות רבות מאז אמצע שנות התשעים, התעוררו בבלגיה. במאי 1999 החלה לפעול בה "ועדה לחקר גורל רכושם של חברי הקהילה היהודית בבלגיה", וזו הגישה את הדוח המסכם שלה ביולי 2001.⁶

בהקשר הזה יש לראות את הורתו ופרסומו של המחקר עב הכרס שלפנינו ("זרים בעיר בעלת קנה מידה עולמי: ההיסטוריה של אנטוורפן ואוכלוסייתה היהודית [1880-1944]"), מאת החוקר הבלגי ליוון סארנס (Lieven Saerens), העובד כחוקר ב"מרכז הקתולי לתייעוד ולמחקר" (Katholiek KADOC–Documentatie Centrum) בליוון (Leuven) שממזרח לבריסל. מדובר בנוסח מודפס של דוקטורט שנכתב במחלקה להיסטוריה באוניברסיטה הקתולית הוותיקה דוברת ההולנדית בליוון (Katholieke Universiteit Leuven) ואושר בדצמבר 1999. כתיבת המחקר נמשכה קרוב לחמש-עשרה שנים. במשך התקופה הזאת סרק המחקר ביסודיות 37 (!) ארכיונים – ממשלתיים, עירוניים, ציבוריים ופרטיים – באנטוורפן, בבריסל, בארטסלאר (Aartselaar), בביוורן (Beveren), בחנט (Gent), בדיסט (Diest), בליוון, בלוקרן (Lokeren), בלייז' (Liège/Luik), במכלן (Mechelen/Malines), במרקספלאס (Merksplas), באמסטרדם שבהולנד, בבון (Bonn) ובהאלה (Halle) שבגרמניה; ראיין וניהל התכתבות ענפה; עבר על כ-200 עיתונים וכתבי-עת מן התקופה ההיא; וקרא כמה מאות ספרי זיכרונות. רשימת הספרות המחקרית שהשתמש בה כוללת קרוב ל-800 כותרים. מדובר אפוא בעבודה בעלת ממדים מונומנטליים ממש, ולו רק בשל כך היא יחידה במינה בתחום חקר תולדות היהודים וחקר השואה בבלגיה.

עבודת הגמר של המחקר לתואר שני, שהוגשה ואושרה ב-1983, דנה ביחסה של האוכלוסייה הבלגית כלפי היהודים בשנים שלפני מלחמת העולם השנייה (1933-1940), כפי שהשתקף הדבר בעיתון

⁴ יש לציין במיוחד שני ספרים הדנים בשנות השלושים ומסמנים את חשיבות נושאי מחקרם לימי הכיבוש הגרמני: Rudi van Doorslaer, *Kinderen van het getto. Joodse revolutionairen in België (1925-1940)* (Antwerpen-Baarn-Gent:Hadewijch AMSAB, 1995); Frank Caestecker, *Ongewenste Gasten. Joodse vluchtelingen en migranten in de dertiger jaren* (Brussel: VUBPress, 1993)

⁵ דיוני הכינוס פורסמו באנגלית בהוצאת יד ושם; ראה: Dan Michman, ed., *Belgium and the Holocaust: Rétablissement des –Les Biens des victimes des persécutions anti-juives en Belgique. droits; Spoliation Résultats de la Commission d' étude. Rapport Final de la Commission d'étude sur le sort des biens des membres de la Communauté juive de Belgique spoliés ou délaissés pendant la guerre 1940-1945* (Bruxelles: Services du Premier Ministre, 2001)

הפלמי הנפוץ, *De Gazet van Antwerpen*.⁷ העבודה הזאת גם היא כבר הייתה מעניינת ושונה מאוד מן המקובל בנוף המחקרי הבלגי, הן מבחינת הנושא הנחקר – יחס האוכלוסייה ליהודים – והן מבחינת מסקנותיו הביקורתיות. אלא שמטבע הדברים עדיין עוררה הדים מוגבלים בלבד. מאז פרסם סארנס שורה של מאמרים שמקצתם התבססו על העבודה הזאת וספיקהיה, ורובם כבר היוו לבנים בדוקטורט ההולך ונכתב.⁸ המאמרים הללו עוררו עניין והסבו תשומת לב מרובה אל עבודתו של סארנס. אין פלא אפוא שהציפיות לקראת צאת מחקרו המקיף היו גדולות. ואכן, מיד לאחר שאושר הדוקטורט פרץ בעיתונות הבלגית, ובייחוד בעיתונות היוצאת באנטוורפן, ויכוח גדול על חלק ממסקנותיו הנוגעות להשתתפותם של השלטונות באנטוורפן ברדיפות האנטי-יהודיות; אחד הכותבים טען שדוקטורט כזה "אינו לכבוד אוניברסיטת ליוון", אחר קבע ש"אין לראות בדוקטורט של ליוון סארנס תעודה היסטורית".⁹ כיצד נראה הספר בעיניו של מתבונן מרחוק במבט היסטורי-מקצועי, ומתוך ראייה כוללת של השדה הרחב של חקר השואה?

מטרת המחקר: הסבר "ייחוד המקרה האנטוורפאי"

בפתח הספר מציג המחבר את "שאלת המחקר" שלו באופן קצר ביותר:

במרכז עומדת השאלה של יחס התושבים ה"אוטוכטונים" כלפי אלה שזה מקרוב באו. ייעשה ניסיון להשיג תובנה באשר להתייחסו(יות) של מגזר של החברה הבלגית (זה האנטוורפאי) כלפי קבוצה ספציפית של "זרים" שהיגרו זה עתה (האוכלוסייה היהודית) במהלך תקופה מוגדרת היטב (מסוף המאה התשע-עשרה עד מלחמת העולם השנייה). במילים אחרות, מדובר בעמדה שנוקטת קבוצת רוב כלפי קבוצת מיעוט, עמדה המתפרשת מהכנסת אורחים וכבוד כלפי "האחרים" עד התנגדות לכל מה שהוא "זר" (עמ' XVII).

המינוח שהשתמש בו סארנס הוא סוציולוגי, גישתו נטועה-לכאורה באווירת הרב-תרבותיות של זמננו ועמדת המוצא נראית "סתמית" ("ייעשה ניסיון להשיג תובנה"). על פניהם הדברים נראים פשוטים, והמחבר אינו טורח לדון דיון נוסף בשאלת היסוד של הגדרת המחקר – כאילו הדברים מובנים מאליהם.

⁷ Lieven Saerens, *De houding van de Belgische publieke opinie tegenover de Joden in de jaren vóór Wereldoorlog II: De Gazet van Antwerpen tijdens de periode 1933-1940*, 2 vols, Licentiaatverhandeling Geschiedenis (Katholieke Universiteit Leuven: Leuven, 1983)

⁸ שניים מהם – על יחס הכמורה הקתולית בבלגיה ועל יחסה של אנטוורפן ליהודים לפני השואה – שראשיתם בהוצאת בכינוס האמור שהתקיים באוניברסיטת בר-אילן ב-1989, פורסמו בספר מאמרי הכינוס שבעריכתי, Michman, ed., *Belgium and the Holocaust*.

⁹ "Wij [houden] dit werkstuk voor een doctoraat dat de vakgroep Nieuwste Geschiedenis van de KUL onwaardig is," in: Yvan Verbraeck, "Tot bewijs van het tegendeel blijft doctoraat van Lieven Saerens historisch onverantwoord," *Belgisch Israëlitisch Weekblad*, 24-31 december 1999; "de doctoraatsstudie van Lieven Saerens kan zeker niet als een historisch document worden beschouwd," in: L[ouis] D[avids], "Delwaide valselijk beschuldigd van antisemitisme," in: *Belgisch Israëlitisch Weekblad*, 17 december 1999

המשך המבוא מוקדש ל"מודלים" שהמחבר מבקש להשתמש בהם בנוגע ליחסי רוב-מיעוט ובאפיון התופעות "גזענות" ו"אנטישמיות"; למינוחים המשמשים אותו בעבודה; למקורות ולשיטת העבודה ומבנה הספר; ולסקירה מקיפה (בת 20 עמודים!) של תולדות המחקר על יחסה של החברה הבלגית ליהודים. לאמיתו של דבר, בחינה מעמיקה של הספר מגלה שהמוקד של הספר והשאלה שהטרידה את המחבר **באמת**, שונים. על כריכת הספר משני צדדיו (ומדובר בספר בעל פורמט גדול - 17X24 ס"מ) מופיעות תמונותיהן המוגדלות (והמטושטשות במקצת) - בשחור/לבן - של שתי נערות יהודיות העונדות "כוכב יהודים" צהוב (הכוכב הזה מודפס בצבע). משמע, הדגש הוא על השואה. ואכן, לקראת סוף הספר, בסיכום, מופיעה - בלא הדגשה יתרה - הפסקה החושפנית הבאה, שהיא-היא למעשה לבו של הספר:

בזמן הכיבוש שולחו 42% מן האוכלוסייה היהודית בבלגיה שנרשמו על-פי פקודת הגרמנים. ועל-אף שמחקרנו לא היה מחקר משווה, נכון יהיה לבחון את המספר הזה בהקשר מערב אירופי רחב. בהשוואה לארצות אחרות הנתון הבלגי נמצא באמצע - בין זה של צרפת (בערך 25% עד 30% מגורשים) ובין זה של הולנד (בערך 70% עד 75% מגורשים). [אך] אם בוחנים את הדברים במישור הבלגי הרגיונלי, מתגלה תמונה שונה. מכלל היהודים שנרשמו בבריסל, לויק (Luik/Liège), ושארלרוואה (Charleroi) נלקחו 37%, 35% ו-42% בהתאמה. הנתון של אנטוורפן הוא מסדר גודל שונה. כאן היו לפחות 65% [9,009 יהודים מתוך 13,779] לקרבן של הפתרון הסופי (של שאלת היהודים), נתון המקרב את אנטוורפן לנתון ההולנדי הגבוה באופן קיצוני (עמ' 745).

העניין בולט עוד אם מתרגמים את האחוזים למספרים המוחלטים של ריכוזי יהודים אלה: באנטוורפן ישבו ערב השואה 53.8% מכלל יהודי בלגיה, כלומר, כ- 29,500 נפשות (לעומת בריסל שבה ישבו 38,5% - כלומר, 21,000 יהודים); משמע, אנטוורפן הייתה ה"בירה" של יהודי בלגיה. מתברר אפוא שהשאלה האמיתית המניעה ומובילה את המחקר כולו - והקורא חש בכך - היא השאלה מה היה באנטוורפן שהביא למספר נספים יהודים גבוה בהרבה מכל מקום אחר בבלגיה? האם יש "ייחוד אנטוורפאי" (Antwerpse specificiteit) (עמ' 557), ואם כן - מהו? אמנם, כך הוא מדגיש, היה ציבור יהודי גדול באנטוורפן והוא היה מרוכז במקום אחד - סביב תחנת הרכבת המרכזית. אנטוורפן גם הייתה הראשונה בבלגיה שנערכו בה מצודים, ולכן היו היהודים במקום מופתעים במידת מה ולא מוכנים מבחינה פסיכולוגית ומעשית. זאת ועוד, הסניף האנטוורפאי של "הוועד להגנת יהודים" (Comité de Défense des Juifs), הארגון המחתרתי שצמח בקיץ 1942 בבריסל וייחד את מאמציו להסתרת יהודים והצלתם), התארגן רק מאוחר, ולכן לא יכול היה לתת מענה בשלבים הראשונים והמכריעים של הגירוש במחצית השנייה של 1942. אך אלו הסברים חלקיים ושוליים בלבד, שכן גם בבריסל ישבו היהודים במרוכז (בשני רבעים), וכתובותיהם היו ידועות לשלטונות הגרמניים. גם לא נמצאה שום "תכנית מיוחדת" של האחראים לגירושם להעדיף את אנטוורפן דווקא. ההנחה של ההיסטוריון הוותיק של שואת יהודי בלגיה, מקסים

שטיינברג, שהס"ס רצה "לנקות" קודם את פלנדריה "הגרמאנית" מיהודים, כמו את הולנד, מפני שחשב על סיפוח האזור והכללתו בעתיד הקרוב ב"רייך"¹⁰ אין לה סימוכין בשום מסמך גרמני והמחבר דוחה אותה (עמ' 746). ההבדל הבולט אפוא בין אנטוורפן למקומות אחרים אינו יכול להיות תוצאה של דרך ניהול העניינים מצד הגרמנים, אלא של מידת שיתוף הפעולה מצד גורמים מקומיים. ואם כך הדבר יש לבדוק מיהם אלה שהקלו על ביצוע תכנית-העל הגרמנית דווקא כאן, ומהו הרקע ההיסטורי לנכונות הזאת; זה למעשה מה שהמחבר מנסה לעשות.

מבנה הספר וממצאיו העיקריים

התקופות שלפני הכיבוש הגרמני זוכות למקום הרב ביותר בספר: כ-180 עמודי טקסט מוקדשים לשנים עד 1930, כ-300 (!) לשנות השלושים בלבד; רק אחרי 480 העמודים הללו מגיע הקורא לחלק ג, "העיר הכבושה (1940-1944)", שבו כ-250 עמודים. כיוון שמוקד הספר הוא השאלה הנוגעת לגורלם של היהודים בימי הכיבוש הנאצי, ניתן ללמוד מן החלוקה הזאת שהמחבר רואה בשנות השלושים תקופה בעלת משמעות מעצבת ומכרעת להבנת יחסה של האוכלוסייה הכללית כלפי היהודים. בפרשנות הזאת מצטרף המחבר למגמות מחקריות דומות שהסתמנו בארצות השכנות עוד בשנות השבעים והשמונים, אך לא חדרו אז אל המחקר הבלגי.¹¹

בחלק א, "עיר קוסמופוליטית? (סוף המאה ה-19 – 1930 בערך)", מתאר המחבר תחילה את התבססותה של הקהילה היהודית באנטוורפן – את גלי ההגירה היהודית לעיר ואת ייחודה של הקהילה לעומת זו של בריסל. בשני פרקים אחרים הוא דן בעמדות כלפי היהודים עד מלחמת העולם הראשונה ובמהלך שנות העשרים. בשני הפרקים כאחד נבחנות העמדות סביב שלושה צירים: הציר הקתולי ("הבשורה הנוצרית"), הציר הכלכלי, והציר הפלמינגנטי (כלומר, האתניות והלאומיות הפלמית). בפרק ב עולות סוגיות ואירועים אחדים: המסורת הקתולית האנטי-יהודית, שורשיותה ועצמתה (יש לזכור כי בלגיה, למרות חלוקתה לאזורים דוברי שפות שונות, הייתה מדינה קתולית מובהקת); השפעות האנטישמיות המודרנית מבתי המדרש הגרמני והצרפתי; הדי פרשת דרייפוס לשלביה; פרשת יאן ואן רייסווייק (Jan Van Rijswijck) המקומית (פרשת ייסודו של עיתון ליברלי חדש בידי ראש העיר ואן רייסווייק, עיתון שכונה בידי הגורמים השמרנים "עיתון היהודים" – De Jodengazet); זעזועים ואהדה ליהודים בעקבות פוגרום קישיניב (1903) ומשפט בייליס (1913); שאלות של תחרות כלכלית בקרב המעמד הבינוני והמפגש בין הפועלים; והמגמות השונות בתנועה הפלמינגנטית (פאן-גרמאניות לעומת קוסמופוליטיות). המחבר מסכם את הפרק הזה וקובע שלא הייתה סטיגטיזציה גורפת של היהודים ולא הייתה שום פעילות אנטי-יהודית מאורגנת (לא הייתה שום תנועה שהתמסרה כולה לעיסוק ב"שאלה היהודית" בלבד), למרות מסורות אנטי-יהודיות נוצריות והשפעות של אנטישמיות מודרנית. ולא

¹⁰ Maxime Steinberg, *Un pays occupé et ses juifs. Belgique entre France et Pays-Bas* (Bruxelles: Quorum Eds, 1998)
¹¹ Michman, *Pour une historiographie de la Shoah*, p. 416

זו בלבד אלא שמדי פעם בפעם היה שיתוף פעולה עם היהודים וגילויי אהדה כלפיהם בהזדמנויות שונות. בשלב הזה הייתה אפוא אנטוורפן עיר גדולה (כ-300,000 בני אדם ישבו בה בימים ההם), רגילה, בעלת אופי קוסמופוליטי למדי, עם אורות וצללים כערים גדולות אחרות באירופה באותם ימים. בשנות העשרים (פרק ג) שב וגדל מספר היהודים והגיע לשיאו – בסוף שנות העשרים היו מחצית ממספר הזרים בעיר. על-פי מסקנות המחבר, שמרה העיר בתקופה הזאת על אופיה הפתוח, עדיין אין פעילות אנטי-יהודית מאורגנת, אך כבר ניכרים סימנים של לאומיות פלמית גוברת שמגלה בחלקה עוינות כלפי היהודים (על-אף שהיו חוגים של יהודים פלמינגטים) והשפעות נוספות. אופיה המזרח אירופי המובהק של הקהילה היהודית ניכר עתה, דבר שהדגיש את שונותם של היהודים והביא לעימותים בינם ובין בני אנטוורפן. זאת ועוד, התחזקותה של הציונות בתור תנועה יהודית פוליטית שגם הצליחה להתבסס בארץ-ישראל הייתה לצנינים בעיני הוויטקן דבר שהשפיע גם על הקתולים בבלגיה. בקרב חוגים קתוליים מסוימים גברה גם תחושת המיסיונריות וזו השפיעה עליהם מצד אחד לנסות להבין את היהודים ומן הצד האחר להתעמת אתם בעניינים מסוימים. גם השתלבותם הניכרת של יהודים בעולם היהלומים (סוחרים ומלטשים) תרם להבלטתו של העניין היהודי בהוויה של אנטוורפן.

בשנות השלושים חלה תפנית של ממש לרעה, וזהו נושאו של החלק השני של הספר, "העיר הבלתי סובלנית? (1930 בערך – 1940)". תחילה מתוארת בפרוטרוט עלייתם של ארגוני "הסדר החדש", מקצתם כלל-בלגיים, מקצתם פלמיים-לאומיים. המחבר מראה שהתפנית התחוללה עוד ב-1929. כבר אז התארגנו באנטוורפן קבוצות פרו-נאציות מקרב הפלמים הלאומנים. ב-1932 השתתפו הללו בבחירות (אך לא השיגו מושב), ואחרי עליית הנאצים לשלטון התחזקו עוד ונעשו פעילות יותר. האנטישמיות גברה בקרבן, אך היא חדרה גם לקבוצות קתוליות ממעמד הביניים. בהמשכו של החלק הזה דן המחבר באתגר שהציבה גרמניה הנאצית לרבים בציבוריות בבלגיה, ובייחוד באנטוורפן – בפעולותיה לארגון מחדש של המדינה ובמדיניותה האנטי-יהודית. שאלת הפליטים בבלגיה, כבארצות אחרות במערב אירופה, נעשתה לזרז עיקרי בהקצנת עמדות, והטענות בדבר "זרותם" של היהודים גברו והתחזקו הדימוי של הקשר בין יהודים ל"שמאל", כיוון שלימין היהודים התייצבו בעיקר אנשי המרכז הליברלי ושמאלה. מ-1933 ואילך כבר פגעו פיסית ביהודים (עמ' 338-349). המחצית השנייה של שנות השלושים נתאפיינה בהחרפת הקיטוב הפוליטי בבלגיה (כבכל הארצות האירופיות למעשה), ובעקבותיה התגבשו – מאז 1937 – גרעינים קשים של אנטישמיות. ההתבטאויות נגד היהודים נעשו תכופות וחריפות יותר והאהדה לגרמניה גברה. המגמות האלה נתחזקו משהגיעו גלי פליטים נוספים בשנים 1938-1939, בייחוד לאחר ה"אנשלוס" וליל הבדולח. אחד משיאי ההתפתחות הזאת הם המהומות האנטי-יהודיות שפרצו ב-25 ו-26 באוגוסט 1939. הללו פרצו ביזמה של התנועה "להגנת העם" (Volksverwering), אך קודם שנודעה העובדה הזאת הביעו עיתונים קתוליים תמיכה ותיארו את המהומות כ"ביטויים ספונטניים" של תחושות הציבור (עמ' 478). ועם זאת נשמעו גם קולות אחרים, גם במקרה הזה ובכל שנות השלושים (ובכלל אלה קולותיהם של המנהיג הסוציאליסטי וראש העיר קאמיל הויסמאנס – Camille Huysmans).

ערב הכיבוש הגרמני נתחולל אפוא תהליך חזק של רדיקליזציה וכרסום בדימוים של היהודים ובעקבות זאת במעמדם בעיני הציבור באנטוורפן. לפי סארנס, "הציבור היהודי עבר 'סטיגמטיזציה' בעיני חלק ניכר של אוכלוסיית אנטוורפן", ולא היה בעניין הזה הבדל בין יהודים ותיקים לפליטים או מהגרים חדשים. החוגים שלקו בכך ביותר היו בעיקר פעילים פוליטיים קתולים, חוגי מעמד הביניים וקבוצות "הסדר החדש". גישתם הנחרצת השפיעה גם על חוגים ליברליים, שקיבלו עתה בהבנה צעדים נגד פליטים והודו בקיומה של "בעיית זרים" בבלגיה (בעיה שהתייחסה בעיקר ליהודים, על-אף שמספרם המוחלט ביחס לשמונה מיליוני התושבים בבלגיה היה בטל בשישים).¹² מעגלים של דעות ותחושות אנטי-יהודיות בדרגות שונות של עצמה נתהוו אפוא בחברה האנטוורפאית. אמנם, מדגיש סארנס, הסטיגמטיזציה לא הייתה נחלתה של אנטוורפן בלבד, אך מתברר שרק בה היו לעניין תוצאות של ממש: במאי 1939 הוצאו עורכי דין יהודים מההתאגדות הפלמית (Vlaamsche Conferentie) שבלשכת עורכי הדין של אנטוורפן (Balie van Antwerpen), ובאוגוסט של אותה שנה היו בעיר המהומות המוזכרות לעיל.

בימי הכיבוש הגרמני (חלק ג) לא היה מדובר עוד ב"עמדות" סתם של האוכלוסייה האנטוורפאית כלפי היהודים וב"התפרצויות" כלשהן של קבוצות קטנות יחסית באוכלוסייה, אלא בדעות ובמעשים שהיו להם השלכה על עצם קיומם של היהודים. בשל כך, ובשל החידושים הרבים שבו, חלק ג הוא החלק המעורר עניין ביותר בספר ודורש התמודדות, ולא פלא גם שהוא זה שעורר את התגובות החריפות שצוינו בראש דברינו.

אמנם סארנס מדגיש בתחילת החלק הזה שיש להבחין היטב בין "המבצעים הראשיים" (hoofddaders) ובין "מבצעים מסייעים" (mededaders), אך מתמקד במסייעים. בין אלה הייתה בראש וראשונה קשת שלמה של יחידים וקבוצות ימין פלמיות-לאומיות או נאציות או פרו-נאציות -- Vlaams Nationaal Verbond (VNV), Rex, Verdinaso (Vereniging van Dietsche Nationaal-Solidaristen), De Algemeene SS-Vlaanderen, Volksverwering, De Dietsche Opvoedkundige Beweging (DOB), Nationaal-Socialistische Beweging (in) Vlaanderen (NSB(I)V), Deutsch-Vlamische Gesellschaft (DeVlag) – שהציעו לשרת את הגרמנים. לא כולם נקטו גישה זהה כלפי היהודים (ארגון "רקס", למשל, היה מתון למדי ביחסו¹³), אבל אף אחד מהם לא נטה להם חסד. גם בין ששת העיתונים שיצאו בימי הכיבוש באנטוורפן (ועמדו כמובן תחת פיקוח) היה רק אחד שלא השתתף בתעמולה אנטישמית. שלטון הכיבוש לא אהד דווקא את כל הקבוצות והאישים הללו – מקצתם היו תמהונים, הרפתקנים או בעייתיים מבחינה כלשהי – אך הניח להם לפעול, ודבר זה כשלעצמו אפשר את המשך התפתחותן ואת

¹² להתפתחויות דומות בהולנד ובצרפת ראה דן מכמן, "תמורות ביחסם של ההולנדים ליהודים ערב השואה", בתוך: יוסף מכמן (עורך), *מחקרים על תולדות יהודי הולנד 3*, המכון לחקר יהדות הולנד באוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"א, עמ' 262-247; Vicki Caron, "The Antisemitic Revival in France in the 1930s: The Socioeconomic Dimension Reconsidered," *The Journal of Modern History* 70 (March 1998), pp. 24-73.
¹³ ראה לעניין הזה גם: Martin Conway, *Collaboration in Belgium. Léon Degrelle and the Rexist Movement* (New Haven and London: Yale University Press, 1993).

התחזקותן של המגמות האנטי-יהודיות שהסתמנו בבירור עוד ערב הכיבוש. מבין הקבוצות הנזכרות העדיפו הגרמנים את תנועת Volksverweering האנטישמית, שהורתה הייתה באנטוורפן (עמ' 555).

בתיאור מפורט המתבסס על מגוון רחב של מקורות, שכרוכם לא שימשו את המחקר עד כה, בוחן סארנס שורה של אירועים ופרשות בתולדות הפעילות האנטי-יהודית באנטוורפן, ומבהיר היטב נושאים שהיו ידועים באופן כללי בלבד ותוארו עד כה במחקר על-פי מידע חלקי או התרשמות:

- את דרך הביצוע של רישום היהודים באנטוורפן על-פי ההוראה מ-28 באוקטובר 1940 שניתנה בידי השלטון הגרמני המרכזי;
- את גירושם של כ-3,000 יהודים זרים (שהיו, כאמור, הרוב המכריע בקרב היהודים בכלל) מאנטוורפן לאזור כפרי בגליל לימבורך (Limburg) בין דצמבר 1940 לפברואר 1941 על-פי הוראת הפלדקומנדנטור (Feldkommandantur) המקומי באנטוורפן;
- את ה"פוגרום" של 14 באפריל 1941, שיזמו יסודות אנטישמיים מקומיים וזכה להסכמה שבשתיקה מצד השלטונות הגרמניים, ותגובת העירייה לאירוע;
- את תגובות לשכת עורכי הדין של אנטוורפן לדרישותיהם של הגרמנים להוציא את החברים היהודים (יוני-יולי 1941);
- את עמדות העירייה ומשרדיה ופעולותיהם בנוגע לחלוקת "כוכב היהודים" (יוני 1942) – העירייה חילקה את הכוכבים והפקידים ציינו באותה הזדמנות במרשם כוכבית על-יד שם של כל יהודי שבא לקבלם (דבר שהקל על איתור יהודים במרשם לאחר מכן);
- את מעורבותה של משטרת אנטוורפן במצודים אחר היהודים לצורך שילוחם למחנות ההשמדה (בקיץ 1942), ואת הביצוע הממושמע (שלא כבערים אחרות);
- את האופן שבו הצליחו הגרמנים להשתלט על ענף סחר היהלומים היהודי באמצעות משתפי פעולה מקומיים.

סארנס מיטיב להוכיח שלאנטוורפן היה "פרופיל עצמי מובהק" בכל התקופה הזאת ומצבם של היהודים באנטוורפן היה גרוע יותר מכל בחינה אפשרית, בהשוואה לבריסל (שבה הייתה התמונה שונה מאוד), וללייז' ולשארלרואה (שבהן מתגלה תמונת ביניים). באנטוורפן הרשו הגרמנים לעצמם לנקוט פעילות אנטי-יהודית משלב מוקדם של הכיבוש – הייתה להם שם תמיכה מקומית רחבה יותר מבמקומות אחרים בבלגיה – והקואופרציה והקולבורציה של נציגי השלטון המרכזי במקום, שלטונות העיר, המשטרה ועורכי הדין, שלא לדבר על היסודות הפרו-גרמניים הפעילים, היו מרחיקי לכת. גם אם לא יזמו פעילות אנטי-יהודית, ביצעו השלטונות הבלגיים במקום ללא שום התנגדות או מחאה את כל הוראותיהם של הגרמנים. בייחוד בולטים הדברים בימי המעצרים לצורך גירוש מאז אוגוסט 1942 ואילך. הם לא מחו נגד הגרמנים; הממונים בעירייה, ובראשם ראש העיר דלוויידה (Leon Delwaide), לא הנחו את הדרגים הנמוכים בדבר אי חוקיותן של הפעולות; משטרת אנטוורפן ביצעה באופן ממושמע את ההוראות של משטרת הביטחון הגרמנית (עמ' 607).

סארנס בוחן גם את סוגיית העזרה ומייחד לכך פרק בן 70 עמודים. אין הוא שוכח את המסייעים ליהודים, אך הוא מדגיש את ההתעוררות המאוחרת יחסית, את ההיקף המוגבל מאוד בהשוואה לכל האזורים והמקומות האחרים בבלגיה, ואת אופיה האינדיווידואלי בדרך כלל של הפעילות הזאת. אנטוורפן היא האחרונה בתחום העזרה וההסתרה על-פי כל קריטריון שהוא – היעדר סיוע מצד הכמורה ויזמות עזרה כנסייתיות, היעדר סיוע מצד כל הזרמים הפוליטיים המאורגנים, וגם מצד פועלי היהלומים הלא-יהודים וכיוצא בזה.

פריצת דרך בחקר השואה בבלגיה

סיכום-העל בן 25 העמודים בסוף הספר (שהם כשלושה אחוזים בלבד מן הספר, אם כי נוסף על הסיכום הכללי יש מסקנות לכל פרק מפרקי הספר, אך הללו, כמובן, חלקיות), מאכזב כלשהו, מפני שסארנס אינו איש הניתוח הגדול. סארנס מייחד תשומת לב מעטה מדי להקשרים רחבים דווקא במקומות שהם מתבקשים; כך, למשל, אין בחלק על הכיבוש או בסיכום שום הקשר של תולדות המדיניות האנטי-יהודית של הנאצים ובאיזה שלב בבלגיה נכנסת תחת כנפיה של המדיניות הזאת;¹⁴ עיקריה של המדיניות האנטי-יהודית בבלגיה גופא מתוארים תיאור קצרצר (בניגוד לחלק על שנות השלושים הכולל פרק רקע משביע רצון). בתפיסתו היסודית את המדיניות הנאצית מסתמך סארנס על גישתו הסכמתית של הילברג (הטוענת להסלמה מדורגת: הגדרת היהודים ורישומם, נישולם הכלכלי, בידולם וסימונם, ולבסוף – גירושם למחנות המוות), גישה שכבר נדחתה במחקר הלכה למעשה (עמ' 499). חוץ מנקודת המוצא של אפיון "הייחוד האנטוורפאי", אין מבט השוואתי מעמיק עם התפתחויות במקומות אחרים, בארצות אחרות ברחבי אירופה. דווקא על רקע ממצאיו שלו ראוי היה שיתמודד, למשל, ביתר תוקף עם שאלות שהועלו בעבר בידי כותב הדברים האלה, כגון בנוגע לשאלות של אמנציפציה, התאזרחות והסתגלות ומשמעותם באשר לאפשרויות ההצלה – שכן רוב יהודי בלגיה ערב הכיבוש, 95% בקירוב, לא היו אזרחים בה.¹⁵ גם הגישה המתודולוגית בדבר הגדרת האנטישמיות והאמצעים ל"מדידתה" הנשענת על הדגם שהציע הסוציולוג ההולנדי דיק ואן ארקל (Dick van Arkel) – בעייתית בעיניי, ומתעלמת מספרות ענפה על האנטישמיות בדיסציפלינות שונות. יתרה מזאת, סארנס אינו דבק במודל הזה לאורך כל הספר: בהתחלת הספר הוא מודגש מאוד, אחר-כך הוא נדחק לרקע, ובסוף החלק השני הוא צץ מחדש; אחר כך הוא נעלם לחלוטין.

סארנס הוא ביסודו של דבר היסטוריון מתאר, מסודר מאוד, שיטתי מאוד, שכוחו בפרטים. הכברת הפרטים יש שהיא מעיקה על הקורא ומרוב עצים אין הוא רואה את היער – את שני החלקים הראשונים של המחקר היה אפשר לקצר לחצי והמחקר לא היה מאבד מתוקפו. אך במקומות אחרים – ובייחוד אמורים הדברים בחלק ג, הוא החלק הזן בתקופת הכיבוש – הפירוט מעניק עצמה ושכנוע מאין כמוהם.

¹⁴ הרשימה הביבליוגרפית בספר מגלה שהמחבר אכן קרא ספרות רחבה הנוגעת לנושא הזה ולנושאים אחרים. ברם הוא משתמש בה לצורך פרטים מסוימים, כגון בתור רקע לפוגרום של אנטוורפן באפריל 1941 (עמ' 568), לא לעיצוב תמונה הקשרית כוללת.

¹⁵ Michman, "Research on the Holocaust in Belgium," pp. 30-31

נטייתו של סארנס להציג נתונים בטבלאות, להבהיר התפתחויות בשטח על-ידי מפת רחובות בהירה, או ללוות את הנושאים המתוארים בטקסט בצילומים כל אימת שהדברים מתאפשרים (בעיקר בחלקים ב ו-ג), מוסיפה להבהרת טיעונים ותובנות. הפירוט מלמד באיזו מידה הקלה המערכת המקומית באנטוורפן את עבודת הגרמנים ומה הניע את הגורמים המקומיים בעניין הזה. בייחוד בולט מקומה של המערכת המשטרית המקומית, למשל, כחוליה הכרחית במערך הגדול של ההשמדה. בכך מצטרף המחקר הזה למחקרים דומים בארצות אחרות, כגון מחקרו של חיס מירסהוק (Guus Meershoek) על משטרת אמסטרדם.¹⁶ בתיאור המפורט לא נעדרים גם פעולות הסיוע והעזרה ליהודים. עצם חשיפת הפרטים מפריכה גם הנחות שונות – פרועות יותר ופרועות פחות – שהתקבעו במחקר, והמחבר אינו נרתע מוויכוח עם הספרות הקיימת. זאת ועוד, בתיעוד הרב שחשף סארנס יש חומר רב הנוגע לא רק לאנטוורפן אלא גם לקיבוצים יהודיים אחרים בבלגיה, ובכך הניח תשתית למחקרים רבים נוספים. מבחינתו של היסטוריון המתבונן בדברים מזווית הראייה של ההיסטוריה היהודית חבל שסארנס משתמש בחומר תיעודי יהודי מועט בלבד ואינו עוסק כלל בשאלה כיצד תפסו היהודים את היחס אליהם באנטוורפן (אם כשלעצמה, ואם מתוך השוואתה למקומות אחרים).

כללו של דבר, מחקרו של סארנס שייך לסוגת המחקרים הלוקליים (הלא חובבניים) על השואה, סוגה המתפתחת בשנים האחרונות, אך עדיין מוגבלת לכמה ארצות בלבד (בעיקר גרמניה, הולנד, צרפת). המחקרים האלה מלמדים שההתמקדות במישור הלוקלי מביאה להפרכת הכללות שהשתרשו בספרות המחקר שדבקה בקווים של גבולות לאומיים וביקשה להגיע ל"מסקנות לאומיות"; בעקבות זאת עולות שאלות חדשות. סארנס תרם תרומה חשובה בהקשר הזה, אך בייחוד לחקר השואה בבלגיה, שכן לגבי בלגיה מדובר בחידוש מוחלט. גם סוגיית היחסים בין האוכלוסייה הכללית ליהודים הוא נושא שלא נדון עד כה כראוי בבלגיה על יסוד בחינה מחקרית-ביקורתית מעמיקה. ולכן, על-אף ההערות הביקורתיות הלא-מעטות שהועלו כאן – בעיקר הערות מתודולוגיות ועריכתיות – יש לראות במחקרו של סארנס פריצת דרך חשובה.

מקור: *יד ושם קובץ מחקרים*, ל', ד' זילברקלנג (עורך), *יד ושם, תשס"ב, עמ' 371-384*.

¹⁶ Guus Meershoek, *Dienaren van het gezag: de Amsterdamse politie tijdens de bezetting* (Amsterdam: Van Gennen, 1999)